

Bezien vanuit de ander

De geschiedenis van het gelijkheidsdenken

Over de vraag hoe in de loop van de geschiedenis het idee van menselijke gelijkwaardigheid gestalte heeft gekregen volgens de drie kernbegrippen van Stuurman.

Hoe schrijf je een 'Korte wereldgeschiedenis van het denken over gelijkheid en cultuurverschil'?

Met de keuze van dit enorm omvangrijke onderwerp - de vraag hoe in de loop van de geschiedenis het idee van menselijke gelijkwaardigheid gestalte heeft gekregen - heeft **Siep Stuurman**, hoogleraar Europese geschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, het zich niet gemakkelijk gemaakt. Over gelijkheid en ongelijkheid tussen mensen is inmiddels heel wat afgedacht en geschreven. Als je zelfs maar de hoogtepunten uit die literatuur in kaart gaat brengen, kan dat gemakkelijk onttaarden in een onsamenhangende reeks samenvattingen van ideeën waarvan de lezer de vorige al vergeten is terwijl hij de volgende tot zich neemt. In Stuurmans boek gaat het veel meeslepender en inzichtelijker toe, en over de middelen die hij heeft gevonden om aan het gevaar van een loutere opsomming te ontkomen wil ik het in dit besprekingsartikel vooral hebben.

Halverwege de zeventiende eeuw schreef de Franse denker Blaise Pascal: 'Het is niet nodig dat ik u hoogacht omdat u een hertog bent; maar het is nodig dat ik u correct groet.' Heel verrassend maakt Stuurman ons attent op een sterk analoge passage bij Confucius, die zo'n tweeëntwintig eeuwen eerder in een heel anders getoonzette cultuur de waarde van een persoon al evenmin zocht in uiterlijk standsvertoon maar juist in een innerlijke beschaving die losstaat van maatschappelijke status. Het is wel degelijk mogelijk om te vergelijken in de tijd, niet alleen gebeurtenissen maar ook ideeën, en niet alleen gelijktijdige maar ook als ze in de tijd ver uit elkaar liggen.

Stuurman doet dat zijn hele boek door. Zo heeft hij een uitvoerig hoofdstuk ingeruimd voor de uiteenlopende manieren waarop in de zestiende eeuw geleerde Spaanse priesters probeerden de eerste verslagen over uiterlijk en levenswijze van de Indianen in het reine te brengen met hun Bijbelse kijk op de mensheid en haar herkomst en bestemming. Stuurman laat het niet bij een weergave van de opvattingen van denkers/waarnemers als Bartolomé de Las Casas en José de Acosta. Hij markeert zo precies mogelijk hoe ver de bereidheid en het redeneervermogen van deze auteurs ging om aan wat ze moeilijk anders dan als 'wilden' konden bestempelen toch nog iets van een gedeelde menselijkheid toe te kennen.

'GELIJKHEIDSDENKEN, TOONT STUURMAN, KAN ZICH PAS DAAR VERDER
DOORZETTEN WAAR MENSEN ZICHZELF VOOR DE VERANDERING EENS GAAN
BEKIJKEN VANUIT HET GEZICHTSPUNT VAN DE VREEMDELING.'

Daar, in die al dan niet gedeelde menselijkheid, ligt de kernproblematiek die Stuurman aan de orde stelt. Het gaat over de opkomst en verdere uitbouw van de gedachte dat wij met de complete verzameling van onze medemensen een fundamentele categorie 'menschheid' gemeen zouden hebben. Een categorie die, bij alle verschillen in herkomst en etnische achtergrond, toch die verschillen uiteindelijk te boven gaat omdat wij bovenal elkaars medemensen zijn en het 'andere' uiteindelijk toch ook als 'eigen' kunnen ervaren. Zelden of nooit staan we erbij stil dat juist deze notie historisch gegroeid is en allerminst vanzelf spreekt. Stuurman doet dat weliswaar 'kort', in niet meer dan 500 bladzijden tekst, maar tegelijk uitgebreid, vol leerzame en tekenende details, en vooral ook buitengewoon spannend.

Het is overigens niet zo dat geen historicus ooit naar de geschiedenis van de menselijke gelijkheid heeft omgekeken, verre van dat. Maar dan toch meestal om haar te ontkennen. Er is een hele literatuur die als inzet heeft te laten zien hoe mensen, meer in het bijzonder Europeanen, in koloniale en ook postkoloniale tijden hun gevoel van superioriteit fundeerden in het tot wezenlijk 'anders', en daarmee tot inferieur, verklaren van wie ze ver van huis zoal tegenkwamen. Dat zou een stelselmatig proces zijn geweest van wat zo lelijk 'othering' wordt genoemd, gehanteerd als middel tot zelfverheffing. Misschien komt het door dit modieuze en intussen rijkelijk uitgekauwde sjabloon van 'othering' dat een fundamentele, stelselmatig vergelijkende studie naar wat Stuurman zo treffend 'de uitvinding van de mensheid' noemt, er tot nu toe niet was. En voor zover er studies zijn gewijd aan het ontstaan en de verdere uitgroei van het tweede lid van de ooit Frans-revolutionaire leuze 'Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap', werd dit geconcentreerd gedacht in de onmiddellijke voorgeschiedenis, de Verlichting dus, zoals die zich in de westerse wereld heeft voltrokken.

Bijzonder aan Stuurmans boek is dat hij 'de uitvinding van de mensheid' in haar volle wereldhistorische omvang onderzoekt en dat bovendien geen vooropgezette ideologie van de 'ander' alleen als 'ander' hem het wijde uitzicht verspert. Juist hoe en waar en onder wat voor omstandigheden het ervan kwam de ander als medemens te leren zien, van Mozes en Homerus en Confucius tot aan de Universele verklaring van de rechten van de mens, is wat hij is gaan uitzoeken.

Maar hoe krijg je greep op zo'n omvangrijk probleem? Hoe doe je dat eigenlijk, 'cross-cultural' vergelijkende ideeëngeschiedenis schrijven? Om de historische vergelijking mogelijk te maken die

Stuurman keer op keer hanteert en waarmee hij de nodige eenheid en samenhang in zijn boek aanbrengt, presenteert hij een begrippenapparaat van eigen makelij.

‘CONFUCIUS ZOCHT AL EERDER DE WAARDE VAN EEN PERSOON IN EEN
INNERLIJKE BESCHAVING DIE LOSSTAAT VAN MAATSCHAPPELIJKE STATUS.’

Drie kernbegrippen vormen gezamenlijk het hart van zijn betoog. Eén ligt in de rechtstreekse aanzetten tot universeel gelijkheidsdenken die je met name tegenkomt in verspreide passages in de heilige boeken van de grote wereldreligies. In elk van die boeken tref je de erkenning aan van iets als een overkoepelend idee van ‘menschheid’. De ‘gulden’ regel, in de trant van ‘doe een ander niet aan wat je zelf niet wilt ondergaan’, geldt niet voor je burens of je stam alleen, maar in principe voor iedereen. Wel werden dergelijke aanzetten steeds vermengd met het opeisen van een speciale positie voor het eigene (heel uitgesproken bijvoorbeeld in de Tenach, waar het Joodse volk door God uitverkoren wordt geacht). Aan de ene kant dragen deze aanzetten een universaliserende lading, die zich in beginsel leent tot latere uitbouw. Aan de andere kant blijven ze op eigen kracht wat bloedeloos. Gelijkheidsdenken, stelt en toont Stuurman, kan zich pas daar verder gaan doorzetten waar het wordt versterkt en gericht door wat hij ‘de antropologische wending’ noemt.

Daaronder verstaat Stuurman een aanvankelijk nog heel zeldzaam maar des te fascinerender vermogen om jezelf voor de verandering eens te bekijken vanuit het gezichtspunt van de vreemdeling. Spannend in *De uitvinding van de mensheid* zijn in dit verband ook de passages waar een Griek van ver vóór onze jaartelling (Herodotus), een Chinees van kort erna (Ssu-ma Ch’ien) en een Arabier uit de veertiende eeuw (Ibn Khaldoen) de eigen beschaving verhelderen en zelfs spiegelen via een hier en daar werkelijk empathische beschrijving van nomadenstammen aan de grenzen van de eigen wereld. Verderop, in de aanloop naar het moderne gelijkheidsdenken, blijken ook Montaigne en Diderot meesters in dit ‘omkeren van de blikrichting’.

Zijn derde kernbegrip ontwikkelt Stuurman daar waar al dit vroege gelijkheidsdenken een krachtige versterking en toespitsing is gaan doormaken, namelijk in Europa, in hoge mate dankzij de Verlichting. De dubbelzinnige uitwerking van de Verlichting op het gelijkheidsdenken schrijft Stuurman vooral toe aan twee relatief nieuwe omstandigheden. De ene is dat met de ontdekking van Amerika de Europese ervaring met de vreemdeling niet langer beperkt bleef tot de nomaden. Die bedreigden wel steeds de stedelijke beschaving maar dankzij hun tot op zekere hoogte invoelbare gewoonten konden zij toch ook nog wel worden opgevat als min of meer gelijken. Deze ervaring ging zich na Columbus grootschalig uitstrekken tot de groep die zonder meer werd weggezet als ‘wilden’ die in geen enkel opzicht als gelijken konden gelden.

Mede via dit radicale, en overigens ook raciale contrast, werd een nieuwe kijk op het geschiedverloop gelanceerd. In plaats van een cyclische beweging, de onophoudelijke afwisseling tussen stedelijke beschavingsbloei en de verwoesting daarvan door toedoen van nomadische invallen, ontstond een vooruitgangsperspectief waarbij elk volk uit de oorspronkelijke wildheid stapsgewijs tot de ware beschaving uitgroeide. Zo maakte Europa, dat dit stappenplan als eerste had doorlopen, de eigen ontwikkeling tot norm voor de rest van de wereld, die dus eigenlijk, zo drukt Stuurman het even beknopt als treffend uit, ‘haar geschiedenis al had voltooid voor ze eraan kon beginnen’.

Kortom, in Stuurmans visie is de uitvinding van de mensheid het resultaat van een duurzame wisselwerking, in het verloop van de wereldgeschiedenis traceerbaar vanaf de negende eeuw v.C., tussen universaliserend gelijkheidsdenken, spiegeling van de eigen beschaving in het oog van de vreemdeling, en een visie op de geschiedenis niet langer in termen van cycli van bloei en neergang, maar van onstuitbare vooruitgang naar dat hoogste- én eindpunt van beschaving, de Europese.

‘IN ELK VAN DE HEILIGE BOEKEN VAN DE GROTE WERELDRELIGIES TREF JE DE
ERKENNING AAN VAN IETS ALS EEN OVERKOEPELEND IDEE VAN “MENSHEID”.’

Voor mij als medebeoefenaar van de vergelijkende ideeënwereldgeschiedenis ligt in deze drie kernbegrippen, en in de soepele maar tegelijk houvast gevende manier waarop Stuurman ze hanteert, het allercreatievste element van zijn boek. Weliswaar heeft hij afgezien van een metabeschouwing over begripsvorming in de vergelijkende ideeëngeschiedenis in het algemeen. Maar zijn steeds nuchtere en onversierde, misschien wat al te bescheiden schrijfstijl maskeert hoe bijzonder het is wat hij hier tot stand brengt. Want hoe vaak zie je het gebeuren dat een historicus een eigen analytisch begrippenapparaat opbouwt, dat hij bovendien niet van buitenaf importeert via versimpelende en/of ideologisch geladen slogans, maar juist ontwikkelt in continue wisselwerking met het vele materiaal waar het licht op moet werpen?

Behalve dat historici niet aan zelfstandige begripsvorming gewend zijn, schijnt menigeen een dergelijke procedure zelfs niet als zodanig te herkennen. Symptomatisch lijkt me een zonderling hooghartige bespreking die Stuurmans boek te beurt is gevallen in het *Historisch Nieuwsblad* (januari 2010). Die bespreking, van de hand van Bastiaan Bommeljé, leest als een terechtwijzing uit naam van de geschiedwetenschap als zodanig. Bommeljé duidt Stuurman, die inderdaad alleen als bijvak, niet als hoofdvak geschiedenis heeft gestudeerd, uitdrukkelijk aan als ‘politicoloog’, en hij acht het ‘geen toeval dat dit boek zowel in *de Volkskrant* als in *NRC Handelsblad* werd bejubeld door een filosoof, en niet door

een historicus’.

Het kernverwijt bij dit alles betreft het begrippenapparaat dat Stuurmans betoog schraagt, of althans wat Bommeljé daarvan maakt: Stuurman zou zich schuldig maken aan ‘het terugprojecteren van moderne begrippen (zoals “menselijke gelijkheid”, “transcultureel gelijkheidsdiscours”, “menselijkheid”, “humaniteit”), die vervolgens door het verleden caramboleren als anachronistische pingpongballen’. Dat is een wat vreemde omschrijving van wat in werkelijkheid in Stuurmans boek gebeurt. De bijzondere verdienste is juist dat zijn drie kernbegrippen het feitenmateriaal niet willekeurig ordenen maar dat zij er een vruchtbare dialoog mee aangaan. In een continue wisselwerking brengen de begrippen de feiten tot spreken en wekken omgekeerd de feiten de begrippen tot leven.

‘DAT WIJ BOVENAL ELKAARS MEDEMENSEN ZIJN EN HET “ANDERE” UITEINDELIJK TOCH OOK ALS “EIGEN” KUNNEN ERVAREN, WAS ALLERMINST VANZELFSPREKEND.’

Al die breed uitwaaiende, elk net weer iets anders geschakeerde ideeën over gelijkheid die Stuurman achtereenvolgens aan de orde stelt, worden juist onderling vergelijkbaar en daarmee toegankelijk gemaakt door Stuurmans drie kernbegrippen. Elk vindt zo een natuurlijke plaats op een glijdende schaal gevormd door die begrippen: meer of minder verplicht aan een algemeen, abstract idee van gelijkheid; meer of minder genegen het eigene te bezien met de blik van de vreemdeling; meer of minder in de ban van een cyclisch dan wel juist evolutionair geschiedbeeld. En daarmee wordt Stuurmans interpretatie van de geschiedenis van het denken over gelijkheid meteen ook de verklaring van dat geschiedverloop: in deze onophoudelijke wisselwerking heeft het idee van de menselijke gelijkheid zich kunnen vormen en allengs terrein winnen.

Overigens is Bommeljé in zoverre wel consequent dat hij het intrigerende probleem waarvoor Stuurman een oplossing heeft gezocht – de historische wording van de voor ons zo vanzelfsprekende, wezenlijke gelijkheid van alle mensen uit een niet eens zo lang geleden nog vanzelfsprekender *ongelijkheidsdenken* – in het voorbijgaan afdoet als een ‘onmogelijke vraagstelling’. Met zo’n verbod op het stellen van precies het soort grote vragen uit de wereldgeschiedenis waarop een breed lezerspubliek zo graag antwoorden krijgt, en waarvoor creatieve historici als Stuurman nu juist de broodnodige intellectuele middelen bij elkaar zoeken, degradeert Bommeljé de geschiedschrijving tot het chronologisch feiten op een rijtje zetten waarvoor menig academicus het vak toch al aanziet.

Al even symptomatisch is Bommeljés verwijt dat Stuurman ‘Whig history’ zou bedrijven. Dat is een vorm van geschiedschrijving waarin stelselmatig wordt toegeschreven naar een doel dat al in het verleden besloten wordt geacht, waarbij dus wordt gedaan alsof het verleden slechts daar was om voor ons vandaag een triomfantelijk heden tot stand te brengen. Dit is vrij precies wat Stuurman niet doet – van een ingebouwd doel is in *De uitvinding van de mensheid* nergens sprake. Hij brengt alleen een uitzonderlijk belangwekkende trend in de geschiedenis in kaart, niet een vooropgezet, dwangmatig voortschrijdend en ook nog eens progressief verloop.

Wat Stuurman ook nog doet, is het zorgvuldig plaatsen van de ideeën die hij behandelt in hun politiek-maatschappelijke context. In de praktijk leidt zo’n aanpak maar al te vlot tot de *reductie* van ideeën tot niets dan die context. Daarbij gaat dan de hele notie verloren dat ideeën boven hun lokale herkomst kunnen uitstijgen en onder omstandigheden een universele betekenis kunnen krijgen. Bij Stuurman niets van een dergelijke reductie.

Zo weet hij, het is maar één voorbeeld, Ibn Khaldoes denken over vreemdelingen zowel te verhelderen via de politieke verhoudingen van de Maghreb in de veertiende eeuw, alsook in dat denken, waarbij aan het contrast tussen sedentair en nomadisch een heel bijzondere draai wordt gegeven, een eigen zelfstandigheid en dynamiek te ontwaren. De nomadische leefwijze verschijnt bij Ibn Khaldoes niet alleen als anders, maar als tot op zekere hoogte begrijpelijk en inzichtelijk en zelfs leerzaam anders. Daarmee is een veelbetekenende stap gezet in de richting van het erkennen van de ander als óók een mens, als lid dus van een overkoepelende categorie ‘mensheid’. De uitleg over de machtspolitieke context van Ibn Khaldoes ideeën reduceert de werkelijkheidspretentie van diens betoog niet weg, maar versterkt haar juist en verheldert er de grenzen van. Zoals hier, gaat het in dit boek overal toe – iedere hedendaagse ideeënhistoricus kan er zijn voordeel mee doen.

‘HISTORICI HEBBEN MEESTAL NAAR DE GESCHIEDENIS VAN DE MENSELIJKE GELIJKHEID GEKEKEN MET ALS DOEL HAAR TE ONTKENNEN.’

Stuurman fundeert zijn boek op een doelbewuste keuze uit een reeks beschikbare inzichten over hoe beschavingen zich tot elkaar verhouden. Hij bespreekt uitvoerig en fair Samuel Huntingtons fameuze notie van de ‘botsing van beschavingen’ maar opteert zelf voor het uitgangspunt dat William McNeill heeft gekozen voor zijn wereldhistorisch overzicht *The Rise of the West* uit 1963. Daarin fungeert de kans op een uitwisseling van voorwerpen, technieken en ideeën (met name herhaaldelijk benut in grensgebieden tussen beschavingen) als een van de sterkste dynamische elementen in de loop van de wereldgeschiedenis. Stuurman beredeneert met veel nuance waarom McNeills later wat bijgestelde visie hem de meer realistische lijkt om aan de opkomst van het gelijkheidsdenken recht te doen. Onmiskennbaar is die visie hem ook menselijk sympathieker, maar de doorslag laat hij zijn persoonlijke voorkeur niet geven. Juist in een sterk waardegeladen aangelegenheid als de menselijke gelijkheid is het

zaak zorgvuldig uit elkaar te houden hoe iets *in werkelijkheid* in elkaar steekt en hoe je graag *zou willen* dat het in elkaar steekt. Van dat vermogen, waarbij de privé-emotie het betoog wel degelijk voelbaar doortrekt zonder er ook maar een ogenblik pamflet of preek van te maken, getuigt elke bladzijde, tot in Stuurmans beknopte vooruitblik op de toekomst van het gelijkheidsdenken aan toe. Heel neerbuigend kwalificeert Bommeljé de strekking die hijzelf aan *De uitvinding van de mensheid* verkiest toe te schrijven (hij maakt er een soort anti-Wilders schotschrift van) als 'innemend'. Voor mij bevestigt juist de afwezigheid van een opdringerige boodschap nog een keer de superieure kwaliteiten van geschiedschrijving-op-zijn-Stuurmans.